

АСПЕКТИ НА ГЕРОИКАТА В СТАРО- РУСКАТА И СТАРОБЪЛГАРСКАТА ЛИТЕРАТУРА

Лила Мончева

Проблемът за изображението на героичното в староруската и старобългарската литература има непосредствено отношение към въпроса за националната им специфика. Н. К. Гудзий, Д. С. Лихачов, П. Динеков¹ и др. в изследванията си върху характера на старите литератури на Русия и България сочат като съществени белези, диференциращи едната литература от другата, наличието на героико-патриотичната тема в староруската литература и преобладаването на религиозно-философската проблематика в старобългарската литература. Тази вече утвърдена концепция би могла да предизвика представата за старата българска литература като книжнина, чужда на героичното в действителността и абсолютно индиферентна към художественото му изобразяване. В същност при изясняване проблема за художествената интерпретация на героичното в литературата на средновековна България трябва да се има пред вид определението на Ф. Енгелс за формата на всички социални и политически движения през Средновековието: „Чувствата на масите са били закърмени с изключително религиозна храна и за да се предизвика бурно движение, е трябвало собствените интереси на тези маси да им се представят в религиозна окраска.“² Изказването на Енгелс съдържа обяснението на въпроса за героичното в старобългарската литература. То потвърждава мнението, че старата българска литература съвсем не игнорира героиката, а я интерпретира в художествен план, съобразен с естетическите норми на епохата и особеностите на националното културно развитие.

Една типологична съставка на изображението на героичното в староруската и старобългарската литература открива два различни аспекта на героиката, свързани с двете различни позиции във възприемането на героичното: светско-демократичната и църковно-християнската. Тези два аспекта еднакво съществуват в произведенията на двете литератури, но предпочитанието към един от тях зависи от доминантата на светското или религиозното начало в произведението, т. е. от характера на литературата, към която то принадлежи.

Словесното творчество на всички времена и епохи познава различни трактовки на героичното, но по принцип героиката се изобразява в произведения с

¹ Н. К. Гудзий. Литература Киевской Руси и древнейшие инославянские литературы. — Славянские литературы. М., 1958; Д. С. Лихачов. Старославянские литературы като система. — Литературна мисъл, 1969, кн. 1; П. Динеков. Основни черти на старата българска литература. — Литературна мисъл, 1959, кн. 1.

² К. Маркс и Ф. Енгелс. Лудвиг Фойербах и краят на немската класическа философия. Сочинения. Т. 21, с. 314.

воинско-патриотична тематика — така е в литературата, така е и в устното народно творчество.

Героико-епичната тема е водеща в староруската литература.³ В своята публицистично-патриотична насоченост тя пронизва произведенията на всички древноруски автори и определя идеиния облик на цялата литература. Нейната първостепенна роля във формирането на националния характер на руската писменост се определя от конкретните общественно-исторически условия, при които се появява и развива литературата на средновековна Русия. Намирайки се на границата на два континента, руският народ трябва непрекъснато да воюва за своята независимост, отблъсквайки нашествията от север, изток и юг. Затова руската литература се ангажира с високопатриотичната задача да обединява и вдъхновява русите за велики героични подвизи в името на родината. На тази база става и сближаването на старата руска литература с народното творчество, което със същата публицистично-дидактична насоченост разработва героичната тема. В литературата тази тема се оформя жанрово като войнска повест и летописен разказ — жанрове, свързващи писменото с устното словесно творчество на Русия през Средновековието. Но героичната тема в староруската литература се интерпретира и от такъв чисто каноничен жанр като житието. Например първото агиографско произведение на древна Русия, оказало голямо влияние върху по-нататъшното развитие на жанра, е житието на Борис и Глеб от XI в. Това не е жизнеописание на аскети-постници, а разказ за князе-воини: Борис е изпратен от баща си да воюва срещу враговете на родината — половците; той и брат му Глеб почти не слизат от конете и не се разделят с оръжието си (точно така в облика на воини те са изобразени и на иконите). Изображението на героичното и в светските, и в църковно-каноничните жанрове в староруската литература е преди всичко изображение на героинката на историческата реалност в нейната конкретна изява.

В старата българска литература няма такива жанрове, които номенклатурно да съответствуват на древноруските епични жанрове. Културно-историческото развитие на България и произтичащите от него задачи, свързани с разпространението на християнството и утвърждаването на славянската писменост, налагат като водещи каноничните жанрове с определена философско-дидактична насоченост: жития, панегирици, поучения, беседи, слова и т. н. Старобългарската литература, както и всички средновековни литератури, още с появата си се свързва с църквата, която в България укрепва своите позиции при ожесточената съпротива от страна на езичеството. Воювайки за налагането на християнството, българската литература придобива подчертано богословски характер. От друга страна, обслужвайки интересите на църквата, старата българска литература отговаря на историческата необходимост в утвърждаването на феодалните порядки в България, което впоследствие се изразява в борбата на литературата срещу ересите, а те по същество са социални движения. Но да се определя значението на старобългарската литература изключително върху църковно-обредната ѝ функционалност би значило да се отнеме значителна част от културно-историческата значимост на този феномен, защото литературата на средновековна България е и просветителска. Тя разгръща широко пропагандаторска и популяризаторска дейност на славянската писменост и култура. Тази нейна особеност се обуславя не само от културната политика на българската феодална държава, но и от политическите условия, при които съществува и се развива Средновековна България. Претенциите на българската държава за самостоятелно и независимо духовно развитие, изразени в необходимостта от собствени

³ Б. Бурсов. О национальном своеобразии и мировом значении русской литературы. — Русская литература, № 1, 1968.

писменост и култура, парализират стремежите на Византия за политическо и духовно господство на Балканите. Ето защо старобългарската литература разработва патриотично-героичната тема не в нейното воинско-епично развитие, а като санкция на делото на славянските първоучители (житията на Кирил, Методий, Наум) или като възвеличаване верските подвизи на поборниците срещу ересите (житията на Теодоси Търновски, Евтимий). На пръв поглед изглежда неправомерно да се търси героика в литература, идеализираща църковно-аскетичния начин на живот. Това е съвсем точно, но ако се свърже идеалът за героичното в каноничната литература с прогресивните тенденции на конкретната обществено-историческа обстановка, ще стане ясно, че църковно-християнската интерпретация на героиката е само своеобразен начин на отражение на героичното. Например борбата на Теодосий Търновски и Патриарх Евтимий срещу разноликата ерес в България в навечерието на турското нашествие придобива патриотична значимост, защото, разединен, българският народ не може да устои на външния враг. Първите набези на турците на Балканския полуостров са сериозно предупреждение и духовните водачи на България откликват на това предупреждение със стремежа си да сплотят българската народност, за да я подготвят за евентуален отпор на иноверците.

Г. Поспелов в книгата си „Проблемы исторического развития литературы“ дава отговор на въпроса, кога и как се проявява героичното в поведението на хората: „Героическое возникает тогда, когда основные и важнейшие „всеобщие силы действия“ — защита независимости и свободы национального общества, борьба за отмену старых, исторически изживших себя социальных, политических, культурных форм — выступают как сущность человеческого характера, становятся „силами души“ отдельной человеческой личности и самостоятельно, свободно, инициативно проявляются в ее деятельности, когда всеобщее воплощается и осуществляется действиями отдельного лица, озаряет их своим величием.“⁴ Т. е. героиката трябва да се търси в ония преломни моменти от историческото развитие на обществото, когато в събитията са въвлечени изцяло народните маси, а проявата на отделната личност се детерминира от отношението на колектива към събитието. Такъв исторически момент, провокиращ героиката в нейната най-чиста и масова изява, е чуждоземното нашествие. Именно тогава става пълна консолидация и абсолютно активизиране на народностните сили.

При типологична съпоставка на героиката, изобразена в две литератури, напълно правомерно е да се анализира художествената интерпретация на героичното в произведения, отразяващи нахлуването на нашествениците и борбата срещу тях. Най-ярко произведения от староруската и старобългарската литература, даващи възможност за такава съпоставка, са „Повесть о нашествии и разорении Рязани Батыем“ и „Похвално слово за Евтимий“ от Григорий Цамблак (разказът за падането на Търново под турска власт). И двата литературни паметника (XIV—XV в.) отразяват кризисни моменти от националните истории на Русия и България — нашествието на чуждоземен и другояк враг. В основата на повествованието на староруската воинска повест и старобългарския панегирик е заложен общ сюжетен мотив за обсадата и падането на славянски град под ударите на нашествениците. Описвайки гибелта и разорението на Рязан от татарите и на Търново от турците, „Повестта“ и „Словото“ предават оная трагична атмосфера на националната катастрофа, на фона на която още по-силно се откроява героиката на съпротивляващото се славянство. В изобразиелното на тази героика руската воинска повест се отличава от старобългарския панегирик.

⁴ Г. Поспелов. Проблемы исторического развития литературы. М., 1972, с. 66.

В „Повестъ о нашествии и разорении Рязани Батием“ прави силно впечатление изображението на масовия героизъм на руските хора, отстояващи свободата на родния град и руската земя. В общия патриотичен устрем на защитниците на Рязан съвсем леко и естествено се ражда множеството индивидуални героични изяви на князе и воини. Сред „рязанското господство“, което „мужествено и храбро бият един с тысячею, а два с тьмою“, се откроява фигурата на великия княз Юрий Ингорович, който като всички пресяда от кон на кон и се бие „прилежно“, всявайки смут и учудване сред враговете. Необикновено смели са и останалите Ингоровичи — Фьодор, Георги, Давид и Глеб, воинът-богатиър Евпати Коловрат. Древноруският анонимен автор своеобразно степенува героизма на героите в повестта. Отначало той представя пасивната съпротива на княз Фьодор Ингорович, предпочел смъртта пред безчестието, след това следва описанието на воинските подвизи на князете Ингоровичи и стига до кулминацията в изображението на „исполина“ Евпати Коловрат. Евпати по своята неимоверна сила и по степента на проявения героизъм е събрат на руските билинни герои Иля Муромец и Альоша Попович. Неговото рождение е в устното творчество на руския народ, откъдето той е привнесен в „Повестта“ с рождените си белези на билинен герой.⁵ Героизмът на Евпати се проявява в неизтощимата енергия, с която той унищожава враговете. Именно в тая безкомпромисност и последователност в изстреблението на нашествениците се съдържа народният възглед за героичното — истински герой е оня, който съумее да унищожи повече врагове. Затова и образът на Евпати, макар и свързан с идеята за защита на християнството, е освободен от всякакви мартирологични елементи и е изобразен като защитник на държавата и народността. В този смисъл смъртта на героя не е трагична развързка на епизода в повестта, а изразява увереността на народа в собствените сили и надмощие. Макар покорен, руският народ не се чувства победен и съзнанието за това го кара да вярва в своето бъдеще — едно оптимистично чувство, което определя бодрия финал на произведението, изобразяващ възкресяването на Рязан из пепелищата на Батиевото побоище.

Героиката в древноруската повест се разгръща в действията на героите, чиито образи са монументални.⁶ Като защитници на родната земя те са идеализирани най-вече по посока на техните воински качества („удальцы“, „резвцы“). Тяхната смелост респектира татарите, които „бо дивяшеся крепостию и мужеству рязанскому господству“. Условиата, при които се проявява героизмът на русите, са пресъздадени пластично. Това са преди всичко батални сцени, динамични и напрегнати, пронизани от съдбоносния драматизъм на конфликта между защитниците на отечеството и нашествениците. Вътрешното напрежение на битката древноруският автор постига, използвайки традиционните словесни формулировки от стилистичния трафарет на воинската повест: „храбро и мужественно бяхшеся“, „и быст сеча зла и ужасна“, „один бяхшеся с тысящей, а два с тьмою“, „и преседоша с коня на кони, и начаша битися прилежно“ и т. н. На фона на колоритното изображение на обстановката и атмосферата на битката героиката естествено възниква и органично се вплита в художествената фрактурата на образите.

Но като произведение на средновековната литература, тясно свързана с църквата и нейната идеологическа система, „Повестъ о нашествии и разорении Рязани Батием“ включва в художествената си структура образи, в които по друг начин е изобразен героизмът на русите по време на нашествието. Този начин се свързва с църковно-християнския възглед за събитието като пришествие на ино-

⁵ Б. Путилов. Песня о Евпатии Коловрате. — ТОДРЛ, т. XI, М.—Л., 1955.

⁶ Д. С. Лихачев. Человек в литературе древней Руси. М.—Л., 1964.

верен супостат. Ортодоксалната религиозна концепция за героичното се съдържа в изискването за твърдост и постоянство в отстояване на християнската вяра, в търпението и смиренieto, с което трябва да се посрещат бедите, изпратени свiше като наказание за греховете. Доколкото църквата апелира към съпротивление на врага, може да се говори за героика на поведението, но само в нейната пасивна проява. Такъв е героизмът на княз Олег Красный, проявяващ се в непреклонността, с която героят отстоява християнската вяра и умира като мъченик за нея, „прия венец своего страдания от всемилостивого бога“⁷. Княз Олег участва също така самоотвержено, както и другите князе в битката срещу татарите, но в неговия образ чертите на воина-пълководец са ретуширани за сметка на християнските му добродетели. Ставайки жертва на друговецеца Батий, който безуспешно се старее да обърне княза в своята вяра, Олег Красный се превръща в символ на християнския идеал за героичното.

При наличието на два варианта в изображението на героиката в староруската повест акцентът пада върху показването на героизма като активно, действено отношение на хората към историческото събитие. Рязанци се борят упорито, до последния човек срещу нашествениците. Безкомпромисното им отношение към врага е последователно докрай. В повестта звучи религиозната фаталистична концепция за събитието като божие наказание, но липсва християнското примирение със съдбата и се разгръща широката панорама на героичната съпротива — ярък израз на силно национално самосъзнание. Този начин на художествена интерпретация на героиката е закономерно обусловен от характера на произведението като светско, свързано с народното епично творчество и изразяващо народния възглед и настроение.

В друг аспект е представена героиката в панегирика на Григорий Цамблак „Похвално слово за Евтимий“. Трактовката на героизма в „Словото“ включва някои характерни моменти, които се обуславят както от конкретно-историческата обстановка на нашествието в България, така и от спецификата на естетическата концепция за героичното в средновековната българска литература. Тази връзка изяснихме в началото на нашето изложение, тук само ще конкретизираме с факта, че турското господство в България се реализира не само в държавно-политическото управление, но се реализира и чрез народностната асимилация на българския народ с насилствено помохамеданчване. Това е съществен момент, който отличава турското нашествие в България от татарското в Русия, там има отделни опити за обръщане на вярата, докато в България те приемат тотален характер. Идеологически усложнена, национално-историческата задача на българския народ се свежда не само до съхранение или реабилитация на държавно-политическата власт, но преди всичко до съхранение на православието като средство за опазване на народността, за консервация на историческите ѝ потенции по време на нашествието. Ето защо героиката в старобългарското произведение се интерпретира в духа на църковно-християнската концепция като подвиг за вярата. Ориентацията на старата българска литература, респективно панегирика, към мартирологичното представяне на героиката по време на нашествието съвсем не означава, че в действителност са липсвали прояви на активен героизъм от типа на княжеските подвизи в староруската повест. Такива прояви е имало и за това говорят ония бегли споменавания в „Словото“ за упоритата съпротива на търновци при защитата на града или краткото описание на бит-

⁷ Подобна интерпретация на героичното се среща и в летописите. В свода от жития-некролози, съставен за княгиня Маря, съпругата на убития от татарите владимирски княз Василий Константинович, се възвеличава подвигът на руските князе — мъченици за вярата: Василий Константинович, Михаил Черниговски, княз Юрий Фьодорович и Роман Рязански, наречен още „нов мъченик“ в летописната бележка на Симеоновската летопис.

ката край Никопол в Българската анонимна хроника от XV в., което твърде много напомня баталните епизоди в „Повестъ о нашествии и разорении Рязани Батыем“: „Настана голямо сражение, кръвопролитие и гибел на множество началници и воини, та потъмня небесният въздух от множеството стрели и копия подобно на плава, издигната от вятъра. Вземта затънята и есна като голям шум поради множеството копия и щитове и падането на коне и люде.“⁸ Но старата българска литература, винаги откриваща ценностните стойности на човешкото битие в сферата на духовните търсения, сега, по време на турското нашествие, открива и утвърждава героичното в борбата против посегателствата на духовния свят на българина.

В произведението на старата българска литература, свързани с нашествието, се забелязва нов момент в мартирологичната интерпретация на героичното. Верският подвиг се утвърждава като такъв не само защото се извършва в защита на християнската догма, но и защото се свързва с борбата против нашествениците и в този смисъл добива героико-патриотична и гражданска окраска. Това отклонение от традиционната за средновековната българска литература трактовка на проблема е следствие от започналия процес на секуларизация на литературата, който процес се проявява в повишения интерес към земната действителност, към човека в неговата вътрешнопсихологическа и външноисторическа определеност. Панегирикът на Гр. Цамблак „Похвално слово за Евтимий“ съдържа новото възприятие и новаторското интерпретиране на героиката в средновековната българска литература.

Движението от традиционно-каноничната трактовка на героиката към изменението ѝ по посока на гражданско-светската интерпретация ясно се проследява при съпоставка на двете части на произведението. В първата част на „Словото“ е изобразена героиката в образа на патриарха като неуморна борба за чистотата на вярата и стриктното изпълнение на схоластичните норми, т. е. напълно в руслото на традиционното схващане за героичното. Във втората част героиката е показана в ракурс, твърде различен от традиционния. Тя е демонстрирана преди всичко в дейността на Евтимий като държавен глава на българския народ в дните на нашествието. Той вече не е само духовен водач, „пастир на стадото си“, но и военачалник, ръководещ отбраната на Търново, и дипломат, и организатор на съпротивата. Цялата тази светска дейност на патриарха го утвърждава като героична личност, която се бори не за мъртвата догма, а за живите хора на своя народ. В трагичните дни след падането на българската столица той е неотменно сред тях: „... като се предаде на подвизи, много по-големи от първите, и гледайки така да запази гражданите от варварските зверства, наставляше ги, утешаваше ги, повдигаше падналите, подаваше ръка на слабите, изправяше лежащите, подкрепяше подхлъзващите се, похваляваше и ободряваше борците; някой отделяше от другите, както се отсича гнила част, за да не прогние цялото тяло, или пък прогонваше прокажените овце, за да не заразят с недъга си цялото стадо.“⁹ Особен интерес представлява фразата на Гр. Цамблак, с която той дава оценка на героизма на Патриарх Евтимий: „И така вторите подвизи и победи на тоя мъж върху лукавия бяха по-големи от първите, когато в мир управляваше народа.“ Придаването по-голяма значимост на подвига, извършен в името на хората и тяхната свобода, говори за промяната в отношението на старата българска литература към идеала за героичното.

Тази промяна проличава и при анализа на душевната структура на героичната личност. Така Патриарх Евтимий е носител на установените за каноничната личност качества: смиреност, мъдрост, благородство, аскетично самоот-

⁸ Й. Иванов. Старобългарски разкази. 1935.

⁹ Цитираното тук и по-нататък по Е. Калужняцки.

рипание, но в същото време той притежава и такива качества като мъжество, дързост, постоянство в преследването на целта и силно развито чувство за национално достойнство. Именно с тези си качества Патриарх Евтимий се сближава типологично с героичните личности от староруската повест за разорението на Рязан. Неслучайно в „Словото“ е използвано художествено сравнение, което подчертава гражданско-патриотичния аспект на героиката в образа. Акцентувайки на упорството, с което Евтимий провежда своята дейност по опазването на българската народност от асимилиране след описанието на сцената с дипломатическата мисия на патриарха при сина на Баязид, Григорий Цамблак пише: „И както доблестният войвода, макар и победен от противника, не пада, а пак събира сили и нанася победи, тъй и той.“ Сред пъстрешото множество библейски паралели това сравнение на Цамблак се откроява със своята необичайност. Непривичен за идейно-естетическата система на старата българска литература е еталонът, с който се сравнява героичното поведение на патриарха. Сравнението става не с герой от вехтозаветната книжнина, а с обикновена земна личност, „войвода“, чиито добродетели се свързват със защитата на родната земя. Така че новото в отношението на старобългарската литература към героичното в действителността се проявява в сериозни отклонения от идейно-естетическия норматив на тази литература в художествената интерпретация на героиката.

Не трябва да се изпуска пред вид и фактът, че независимо от новата тенденция в изображението на героичното старата българска литература остава вярна на църковно-религиозния идеал, което значи, че историческите факти и събития се претворяват художествено в съгласие с този идеал. Например в „Похвално слово за Евтимий“ смъртта на благородниците-търновци се предава не като наказание за участието им в политически заговор начело с Евтимий, което е историческа истина, а се преосмисля като „смърт за вярата“, героизмът на стоте мъже се идентифицира с тоя на светците-мъченици („се увенчаха с мъченически венец“).

В „Словото“ липсват динамични сцени и описания на битки и сражения с нашествениците. Всичко това е пропуснато, за него се споменава като вече минало и се отделя повече място на настоящето, когато съзнанието за погубените родина и близки създава у хората трагично усещане за безизходица. При тия обстоятелства, когато липсва възможност за открита борба с врага, героиката се демонстрира в нейната пасивна форма — не като начин на действие, а като начин на поведение. Тя се проявява в мъчаливата съпротива (посичането на благородните мъже в църквата) или в стаеното презрение към поробителите (поведението на Евтимий преди екзекуцията). Героиката камуфлира зад привидното смирение, но тя съществува като вътрешно присъща на хората и събитията.

Героиката в „Похвално слово за Евтимий“ е показана предимно като героика на духа, затова много често Григорий Цамблак подчертава величието на нравствения подвиг на Евтимий, на хуманно-етичната стойност на неговото дело за спасението на българския народ. Нравствено-религиозната тенденциозност на средновековната концепция за героичното сближава типологично старобългарския панегирик със староруския свод от жития-некролози, посветени на руските князе, загинали в борбата срещу татарите. Характеризирайки този свод, известен като „свод на княгиня Маря“, Д. С. Лихачов¹⁰ съвсем точно определя значението на нравствено-етичния подвиг, използвайки думите на Н. Серебрянски, изказани в книгата „Древнерусские княжеские жития“ (с. 117): „Борьба с татарским игом воспринималась не как политическая, а как нравственно-религиозная. Вот почему он (свод житий — б. м., Л. М.) легко превращается в собрание не-

¹⁰ Д. С. Лихачев. Русские летописи и их культурно-историческое значение. М.—Л., 1947, с. 286.

крологов, выдвигая идеалы княжеской жизни в мученичестве за веру. Было бы лишним доказывать, что и такая задача в условиях, когда все было ужасом перед чужеземными захватчиками, когда, по словам летописца, и хлеб не шел в рот от страха, была полна глубокого значения, воспитывая стойкость и неприимиримость, вселяя уверенность „что не все потеряно, что внешней силе завоевателя можно противопоставить силу духа...“

И така при типологичната съпоставка на изображението на героиката в староруската „Повесть о нашествии и разорении Рязани Батыем“ и „Похвално слово за Евтимий“ става ясно, че в повестта героиката се разкрива във величието на руската мощ, демонстрирана с воинско-епичен размах, а в старобългарското произведение — в силата на духа, на нравствено-етичния подвиг. Това са два различни аспекта на художествена интерпретация на героичното, обусловени от художествената природа на произведенията, но и в двата случая героичното се свързва със стремежа на двата славянски народа да защитят своята свобода и да отстоят духовната си независимост.